

Werner Drobesh

DEUTSCHER SCHULVEREIN

Njegova ideologija, notranja struktura in delovanje s posebnim ozirom na Slovenijo

Referat na znanstvenem posvetovanju Nemška in slovenska kultura na Slovenskem od začetka 19. stoletja do druge svetovne vojne 29. okt. 1990 v Ljubljani.

Razvpiti nacionalni boj v habsburški monarhiji je bil v prvi vrsti, če naj verjamemo zgodovino pisju, boj narodov proti državi. Pri tem se lahko kaj hitro prezre, da je bil to tudi boj med narodi samimi. To je bilo navsezadnje tudi usodno in obremenjujoče za prihodnost. V tem boju drugega proti drugemu in pa za »duše« prebivalstva je igrala pomembno vlogo šola.¹ Ko se je v začetku 80. let preteklega stoletja nacionalno politična konfrontacija spremenila iz agitacijskega v množično gibanje, je vedno bolj prevladovala tista usmeritev, ki se ni več hotela zadovoljevati z lepoznavno teoretičnimi programi. Če se je dotlej omejevala s teoretičnim opredeljevanjem nacionalne identitete in zavesti nacionalnega poslanstva, je zdaj stopilo v ospredje praktično narodno delovanje. Bolj ali manj zdravi svet brezkonfliktnega narodnega sožitja, kakršen je bil prav na področju slovensko-nemškega naselitvenega ozemlja, se je razbil. Še leta 1848 je bil ta svet živ, kot priča slovenski zdravnik Josip Vošnjak, ko piše: »Učni jezik je bil nemški, a s kmetскими otroki, ki so govorili le slovensko, je učitelj tudi slovensko govoril. Mi iz trga smo večinoma že od doma znali nemško. V naši hiši smo med seboj navadno nemško govorili, toda znali smo tudi slovensko. Čutili pa se nismo ne za Nemce, ne za Slovence (podčrtal W. D.), ker se za narodnost sploh nikdo ni menil do l. 1848. in nam je jezik bil le sredstvo, da se sporazumemo med seboj in z drugimi.«² Za sedemdeseta leta ta ugotovitev ne velja več. Nacionalni boj je čedalje bolj opredeljeval politični vsakdan. Svoj najbolj vidni izraz je med drugim kazal v ustanavljanju najrazličnejših društev. Prav društva so se v zadnji tretjini 19. stoletja razvijala v važen element izoblikovanja politične javnosti.³ Nič več niso bila mesto »družabnega življenja«, pač pa so pri nacionalnih gibanjih postala sredstvo organiziranja množic. Z društvi so bili nagovorjeni široki sloji prebivalstva, najprej malo-meščanstvo v mestih, nekaj pozneje kmetje in delavci. Posamezne nacionalnosti v habsburški mnogonacionalni državi so že zgodaj spoznale, da je mogoče z organizacijsko obliko društev doseči gospodarske in kulturnopolitične zahteve. Društva so izvajala nacionalno politiko pod plaščem tako imenovanega »narodnoobrambnega dela«, najprej defenzivno, nato pa povsem ofenzivno agresivno. Ko je stopil v veljavo zakon o društvih (15. novembra 1867), je postalo mogoče z društvi legalno slediti nacionalno politične cilje.

V pahljači po strokah zelo razvejanih društev so se kulturna in šolska društva razvila v zelo pomembno obliko organizacije za nacionalna nasprotja, ne nazadnje zato, ker je v boju za »nacionalno posestno stanje« prav šolstvo dobilo pomembno vlogo. Poleg vsakdanjosti nacionalnega boja, tako boja za topografske napise ali za kakšno uradniško mesto, se je pomemben del nacionalnega boja osredotočil prav na šolstvo.⁴ Ključno vlogo v boju za varovanje in širjenje posamezne nacionalne skupnosti so imele osnovne šole in kot njihova

¹ Slovenska historiografija je sporom med Slovenci in Nemci na področju šolstva in pa pomenu Schulvereinov namenila ustrezno pozornost: J. Rus, Nemški Schulverein in Slovenci na Kočevskem, Koledar šolske družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani 1930, str. 62; F. Ostanek, O jezikovnem vprašanju v osnovnih šolah na slovenskem ozemlju, Sodobna pedagogika 4, 1953, str. 155–174; A. Vovko, O osnovnem in srednjem šolstvu v Ljubljani v obdobju 1841–1941, Kronika 29, 1981, str. 150–159. V avstrijski historiografiji najdemo le posamezna opozorila: Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch (izd.), Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Bd. III/1: Die Völker des Reiches, Wien 1980; tudi Monika Streitman, Der deutsche Schulverein vor dem Hintergrund der österreichischen Innenpolitik 1880–1918, phil. Diss., Wien 1984.

² Josip Vošnjak, Spomini, Ljubljana 1982, str. 15.

³ O tem na splošno Otto Dann, Die Anfänge der politischen Vereinsbildung in Deutschland, v delu Ulrich Engelhardt, Volker Sellin, Horst Stuke (izd.), Soziale Bewegung und politische Verfassung in Deutschland. Festschrift Werner Conze, Stuttgart 1976, str. 197–232.

⁴ Splošno o pomenu šolstva v narodnostnem boju Peter Urbanitsch, Die Deutschen in Österreich. Statistisch-deskriptiver Überblick, v Wandruszka/Urbansitsch, Habsburgermonarchie III/1, str. 80–88.

predstopnja otroški vrtci. Predstavljali so zavest oblikujoči element in kulturno ter vzgojnopolitični instrumentarij. Ustanovitev nacionalnih šolskih društev se je kar vsilila v propagiranje in uveljavljanje narodnopolitičnih zahtev. Narode habsburške države je prevzela miselnost šolskih društev. Ustanavljati so začeli medregionalne krovne zveze. Čehi so se organizirali v Češkem šolskem društvu za Dunaj in Spodnjo Avstrijo (1872), in v Ústřední matice školská (1881), Slovenci v Družbi sv. Cirila in Metoda (1885), Italijani v Lega nazionale (1892), Poljaki v Towarzystwo szkoly ludowej (1901), nemško govoreče prebivalstvo pa v Deutscher Schulverein. Zadnji se je ob ustanovitvi dogovoril, da bo vsesplošno združenje kot reakcija na češke zahteve po ustanovitvi novih čeških realk na Češkem in Moravskem.⁵

Poslanci nemškega naprednega kluba in radikalne levice so bili pretežno tisti, ki so zaradi odklonilnega stališča do politike »sporazumevanja« Taaffejeve vlade in do Taaffe-Stremayrjevih odlokov z dne 19. aprila 1880 nastopili kot najpomembnejši predlagatelji ustanovitve Schulvereina. Za to ustanovitev so se na ravni vse države zavzeli zastopniki politike (državno-zborski in deželnozborni poslanci, župani), višjega uradništva in nemškonacionalno-liberalno usmerjenih izobražencev, pa tudi, čeprav v zelo omejenem številu, obrtnikov in umetnikov (tako Johannes Brahms, Robert Hamerling, Heinrich Laube). Izhodišče ustanovitve Schulvereina pa ni bila »provinciac«, kot bi bilo pričakovati glede na tu zbrani nacionalni konfliktni potencial. V večji meri je prišla iniciativa iz dunajskega centra. Predstavniki tega centra so bili večinoma, ali pa so se za take vsaj predstavljali, tisti, ki so s svojimi podpisi zagovarjali konstituiranje društva in si želeli »nacionalni boj« v prid nemško govorečega prebivalstva na jezikovnih mejah. Predlagatelji iz jezikovno mešanih področij, kjer so se vsakdanjosti nacionalnega prepira in boja manifestirale najbolj vidno, pa so ostali v manjšini.

Pa vendar: tako kot na vsedrjavni ravni so tudi na obrobju, v kronovinah, predstavljali delovanje krajevnih organizacij pripadniki izobražencev in – v manjšem številu – zastopniki v gospodarstvu delujočega meščanstva. To velja tudi za Slovenci poseljeni prostor. Načelniki 14 krajevnih društev, ki so 1884 obstajala na ozemlju današnje Slovenije, so bili po poklicu advokati (3), zdravniki (2), uradniki (2), lekarnarji (1), notarji (1), nameščenci (1), politiki (1) ali obrtniki (3).⁶ Ne moremo spregledati prevlade akademskih izobražencev v vodilnih vlogah. Ti kot predstavniki lokalne družbene elite so postali na ta način dinamični pospeševalci nastajajočega nemškega nacionalizma in so to tudi ostali. Na univerzah so se navzeli vere v nemštvo, ki sicer še ni bila tako radikalna kot v 90. letih. Nemški Schulverein je bil še društvo »relativne sredine, meščansko liberalne provenience z vsenemškimi poudarki in podtoni«⁷, kar pa se je kmalu spremenilo. V nekaj letih je opustil že tako le deloma liberalne temelje in se je razvil v poudarjeno nacionalno organizacijo, postal je ena najbolj aktivnih in po članstvu najmočnejših združb znotraj konstituirajočega se nemškega nacionalnega »tabora«. Začetek njegovega društvenega konstituiranja označuje začetek vala ustanovitve nemškonacionalnih obrambnih društev v 80. in 90. letih (Deutscher Böhmerwaldbund 1884, Bund der Deutschen Nordmährens 1886, društvo Südmark 1889, Bund der Deutschen in Westböhmen 1892, društvo Nordmark 1894, Bund der Deutschen in Böhmen 1894,) katerih cilj je bil v začetku resnično le ohranjanje nemštva.⁸ Šele v 90. letih se je njihova nemškonacionalna ideja povzpela do »ekstremnega nacionalizma«.⁹ Kulturnogospodarske aktivnosti v mešanojezikovnih področjih naj bi v narodnih spopadih s Čehi, Slovaki, Slovenci in Italijani preprečile procese integracije in asimilacije v nenemški okolici. Kar je dajala Südmarka od leta 1889 s svojim

⁵ Splošno o zgodovini Schulvereina do 1918 Streitmann, Der Deutsche Schulverein in August Ritter von Wotawa, Der Deutsche Schulverein 1880–1905. Eine Gedenkschrift, Wien 1905.

⁶ Erster deutscher Schulvereins-Kalender für 1884, Krems a.s. Donau 1884, str. XXXIII–L. Leta 1884 so obstojale podružnice Nemškega Schulvereina v Celju, Mariboru, Vitanju, Kočevju, Ljubljani, Slovenski Bistrici, Slovenjgradcu, Ptuj, Mežici, Laškem, Sevnici, Dravogradu in na Prevaljah.

⁷ Gerhard Weidenfeller, VDA. Verein für das Deutschtum im Ausland. Allgemeiner deutscher Schulverein 1881–1918. Ein Beitrag zur Geschichte des Deutschen Nationalismus und Imperialismus im Kaiserreich (=Europäische Hochschulschriften, Reihe III: Geschichte und ihre Hilfswissenschaften 66, Bern – Frankfurt (Main 1976), str. 138.

⁸ Pregled nad mnogovrstnostjo v nemškonacionalnem društvenem življenju tega časa v njegovih začetkih daje Guntram Schultheiss, Deutschnationales Vereinswesen. Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Nationalgefühls (= Kampf um das Deutschtum), München 1897.

⁹ K temu Günter Schödl, Alldeutscher Verband und deutsche Minderheitenpolitik in Ungarn 1890–1914. Zur Geschichte des »extremen Nationalismus« (= Erlanger historische Studien 3, Frankfurt (Main–Bern–Las Vegas 1978).

»narodnoobrambnim delovanjem« na področju kmetijstva in obrti z gospodarsko pomočjo, naj bi dal Deutscher Schulverein na področju vzgoje in kulture.¹⁰

Tabela 1: Socialna razčlenjenost seznama predlagateljev maja 1880

	Št.	%
Politiki (državno- in deželnozborski poslanci, župani)	58	44,96
Univerzitetni profesorji, učitelji	24	18,60
Višji uradniki	21	16,27
Samostojni (obrniki, posestniki)	12	9,30
Nameščenci	4	3,10
Umetniki	3	2,32
Časnikarji	3	2,32
Duhovniki, protestantski	1	0,77
Brez navedbe	3	2,32
SKUPAJ	129	100

Vir: Erwin Barta-Karl Bell, Geschichte der Schutzarbeit am deutschen Volkstum, Dresden 1930, str. 14–16.

Tabela 2: Regionalna razdelitev predlagateljev maja 1880

	Št.	%
Dunaj	60	46,51
Spodnja Avstrija	17	13,17
Štajerska	16	12,40
Češka, Moravska	12	9,30
Zgornja Avstrija	8	6,20
Šlezija	5	3,96
Koroška	4	3,10
Tirolska	1	0,77
Primorska	1	0,77
Brez navedbe	5	3,96
SKUPAJ	129	100

Vir: Erwin Barta-Karl Bell, Geschichte der Schutzarbeit am deutschen Volkstum, Dresden 1930, str. 14–16.

V nasprotju z nekaterimi nemškonacionalnimi obrambnimi društvi, katerih področje delovanja je bilo velikokrat širše opredeljeno, se je v začetku omejeval Schulverein skoraj izključno na področje šolstva. S kulturnimi aktivnostmi in vzgojnopolično agitacijo v boju za nemško šolo in za nemščino kot učni jezik se je mislil zoperstaviti poskusu relativiziranja nemštva na jezikovnih mejah monarhije in na nemških jezikovnih otokih, »zlasti tam, kjer ni mogoče ustanoviti nemške šole z javnimi sredstvi«, in »pospeševati stremljenja prebivalstva, da bi dobilo in obdržalo nemško šolo.«¹¹ V tem trenutku – smo v letu 1880 – to še ni bila lutrovs kogermanska, vsenemško – bismarckovska vera viteza Georga von Schönererja, pa tudi še ne vera v zveličanje iz naročja matere Germaniae tista, ki bi dala ideološki pečat Schulvereinu. Vsekakor pa je bila pot v to smer hitro zastavljena in je tako Schulverein indirektno postal zagovornik protiavtstrijske misli. Do sredine 19. stoletja še veljaven ideal večjezičnosti kot specifičen izraz avstrijske vsedržavne politične kulture je tako nenadoma postal vprašljiv, celo napadan.

¹⁰ O pomenu Südmarke za področje današnje Slovenije gl. Eduard G. Staudinger, Die Südmark. Aspekte der Programmatik und Struktur eines deutschen Schutzvereins in der Steiermark bis 1914, v delu Helmut Rumpler–Arnold Suppan (izd.), Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848–1941. Zgodovina Nemcev na območju današnje Slovenije 1848–1941 (Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropas Instituts 13, Wien–München 1988), str. 130–154.

¹¹ Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA), Nachlass Pichl, Karton 27, pravila nemškega Schulvereina, odobrena 9. junija 1880; cit. po Streitmann, Deutscher Schulverein, str. 50.

Tik pred prelomom stoletja so bili schönererijanci in njihovi pristaši tisti, ki so ob vprašanju antisemitizma privedli Schulverein od zmernega k radikalnemu nemškemu nacionalizmu s pangermanskimi, antisemitskimi in antiklerikalnimi podtoni. Prežeta s schönererijansko vero nemškonacionalnih dijakov se je radikalizirala tista plast študentov, ki so ob povratku na deželo postali zagovorniki in čuvarji Grala. Preko društev (in Schulverein je bil tako društvo) so kultivirali vsenemško mišljenje bolj misijonarsko in bolj radikalno kot njihovi duhovni očetje in druga generacija v radikalnosti pač vedno presega prvo. Nemška kultura in z njo nemški jezik, »najvišja dragotina našega ljudstva«, sta bila označena za sveto poslanstvo. Nenadoma se je pojavila deviza: Odrešitev prihaja iz jezika, iz nemške materinščine, ki jo je treba braniti, pred tujci, to pa so bili Slovani in Italijani. Nemštvo v habsburški mnogonacionalni državi je potrebno braniti, utrjevati in dograjevati z jezikom, skladno s principom Muttersprache, Mutterlaut, wie so wonnesam, so traut. »V tem smislu« naj bi vriskale nemške otroške ustnice in toplo ter navdušujoče naj sega tudi v srca odraslih.¹²

Kaj je bilo za narodno ljudsko vzgojo bližje kot ponovni naskok na šole, še posebej na osnovne. »Če je vzgoja mladine v šoloobvezni starosti uspešna v smislu zvestobe ljudstvu, je s tem dano najsigurnejše poročilo za ohranitev nemštva v kraju.« Odločilna vloga je bila tu dana šulferajnskimi potujočim učiteljem, ki so postali multiplikator radikalizirajočega nemškutarstva. »Prizadeven nemškočuteč učitelj ne samo, da lahko obdrži ogroženo mejno občino za naš narod, ampak lahko ponovno pridobi že izgubljeno.«²³ Zaprisežen strogemu kodeksu političnega ponašanja je imel za najpomembnejšo dolžnost »narodno- vzgojno plat pouka . . . upoštevati pri vsakem predmetu«. Pa ne samo to, tudi ves svoj zunajšolski čas je moral služiti »nacionalni« agitaciji. Njegova dolžnost je bila, »predlagati ustrezne obrambne ukrepe . . . pri sleherni nevarnosti, ki je grozila nemškemu posestnemu stanju. Če je v tej smeri kaj opustil, je postal nezmožen za opravljanje dela šulferajnskega učitelja.«¹⁴ Učenci so z radikalno nemško nacionalno mislečimi šulferajnskimi učitelji že zgodaj dobili predispozicije za svoje kasnejše fanatično, agresivno vsenemštvo, ki je dobilo psevdoreligiozne obrise. »Kar so izpe-ljali razširjevalci vere in za kar so jim bila dana sredstva«, je bila »vzgoja ljudstva, narodna vzgoja, vzgoja k ljudstvu.«¹⁵ V šulferajnskih šolah je iskati začetke tiste radikalne nemškonacionalne socializacije, ki je imela dolgotrajne posledice.

Po obdobju konsolidacije se je društveno življenje razširilo tudi na področje zunaj šole. Poleg propagandističnih aktivnosti (prodaja voščilnic, telegramov, vžigalic, vizitk, pesmi, predvsem pa dopisnic) je nudilo tudi bogato od centrale vođeno (ljudsko) kulturno ponudbo, kot npr. filmske predstave z »nacionalnimi« temami (vojna 1870/71, Friderik Veliki, veliki volilni knez, Luther, Bismarck, nemška osvobodilna vojna, nemški dom nekoč in danes), »nacionalne« družabne in bralne večere, mesečne spominske proslave (med drugim za Johana Wolfganga Goetheja, Richarda Wagnerja, Roberta Hamerlinga, Bismarcka). Prireditve so postale osrednje manifestacije gojenja kulturne identitete nemštva.¹⁶

Poleg vprašanj o »negovanju kulture« je za politično vrednotenje fenomena Schulverein odigral pomembno vlogo še drug, iz tega izhajajoč kompleks vprašanj: z naraščajočo radikalizacijo Schulverein namreč ni ohranjal le nemške kulturne in ljudske zakladnice, ampak se je skušal polagoma polastiti tudi tuje narodnosti.

To je bilo posebno brizantno v naselitvenih področjih, kjer meje med nemškim in nenemškim že tako ali tako niso bile trdne. Ali so torej krajevne organizacije Schulvereina s svojim ideološkim habitusom dejansko germanizirale dele slovensko govorečega prebivalstva, ali pa so s svojim razvojem poskušale samo obdržati narodnopolitični položaj, kot so ga izražale uradne poizvedbe o občevalnem jeziku? Ali so branile nemštvo, ali pa izpodrivale slovenstvo? Ali bi delovanje nemškega Schulvereina lahko trajno podpiralo večinsko odločanje dominantnega občevalnega jezika in razvoj v smeri nacionalno homogenega ozemlja, oziroma,

¹² Soll es jubelnd von deutschen Kinderlippen klingen und warm und begeisternd auch den Erwachsenen ins Herz dringen. Der getreue Eckart 10, 1910, str. 285.

¹³ Die völkisch-erziehliche Aufgabe der deutschen Volksschule, Der getreue Eckart 4, 1906, str. 36–39 tukaj, str. 36.

¹⁴ Von den völkischen Pflichten des Schulvereinslehrers, Dienstordnung für die Lehrpersonen des Deutschen Schulvereins, Wien 1912, Anhang.

¹⁵ Volkserziehung, völkische Erziehung, Erziehung zum Volk. Emil Lehmann, Die Notwendigkeit der völkischen Erziehung unserer schulwachsenden Jugend, Der getreue Eckart 11, 1913, str. 447.

¹⁶ Izbrnejša poročila in predstavitve aktivnosti posameznih šulferajnskih podružnic je najti v Der getreue Eckart, Monatschrift für die Gesamtinteressen deutscher Schutzarbeit 1, 1903–16, 1918.

ali bi lahko deloval nasprotno? Dejstvo je najprej, da so se krajevne organizacije Schulvereina začele ustanavljati na Spodnjem Štajerskem in Kranjskem šele po 1880 kot nasprotni pol od šestdesetih let cvetočim slovenskim čitalnicam (1884 je Schulverein imel 14, naslednje leto že 25 podružnic),¹⁷ da bi zavarovale nemško posestno stanje pred »slovenizacijo« in »slovenskim izpodkopavanjem«. Nato je bila do 1903 zgrajena na jezikovno mešanih področjih Kranjske, Koroške in Spodnje Štajerske gosta mreža krajevnih podružnic (gl. zemljevid 1). Vendar pa je bil znotraj celotne zveze Schulvereina prostor današnje Slovenije, ki je pripadal po 1895 Gau XIX (Sp. Štajerska, Maribor) in XXXIV (Celje), v podrejenem položaju tako glede števil podružnic kot tudi članstva, kajti glavno področje šulferajnske agitacije so bile Češka, Moravska in Spodnja Avstrija.

Zemljevid 1: kraji na **Koroškem** s šolami, ki jih je med 1880 in 1914 ustanovil in podpiral nemški »Schulverein«. Povzeto po: Erwin Barta – Karl Bell, Geschichte der Schutzarbeit am deutschen Volkstum, Dresden 1930, str. 51.

Tabela 3: Krajevne skupine in člani nemškega Schulvereina 1881–1903 (zaokroženo v %)

Dežela	1881		1886		1890		1895		1903	
	Kr. sk.	Člani	Kr. sk.	Člani	Kr. sk.	Člani	Kr. sk.	Člani	Kr. sk.	Člani
Sp. Avstrija	19,9	27,6	15,7	20,9	15,1	19,6	14,3	14,3	18,5	16,1
Zg. Avstrija	3,7	2,6	5,7	4,5	4,8	4,1	4,5	3,8	3,7	3,6
Salzburg	0,3	0,7	0,7	0,9	0,4	1,2	0,5	1,3	2,1	1,5
Štajerska	7,0	5,6	9,4	8,9	9,7	7,7	9,0	6,9	9,7	8,3
Koroška	1,1	0,7	3,6	2,1	3,8	2,2	4,7	2,8	4,9	4,2
Kranjska	0,7	0,6	0,6	1,2	0,9	1,4	0,9	1,6	1,2	1,7
Bukovina	0,4	0,5	0,9	0,3	0,3	0,4	0,4	0,4	0,2	0,2
Primorska	0,7	0,7	0,9	0,5	0,4	0,7	0,4	0,4	0,4	0,6
Tirolska, Vorarlberg	1,8	1,0	1,2	1,4	1,4	1,8	1,3	1,6	1,1	1,6
Češka	39,9	39,1	45,0	41,4	44,6	40,5	45,4	45,6	39,5	39,6
Moravska	17,7	15,7	13,1	12,7	13,6	14,0	14,3	16,0	13,4	16,1
Šlezija	6,6	5,1	4,2	4,8	4,8	6,5	4,2	4,8	5,0	6,5
SKUPAJ	271	38.826	980	107.835	932	89.373	786	76.855	845	74.454

Številke jasno kažejo majhen pomen treh nekdanjih notranjeavstrijskih dežel v skupnem združenju, saj predstavljajo leta 1880 le 8,8% vseh krajevnih podružnic in le 6,9% vsega članstva. Naslednja značilnost je občuten padec članstva v letih 1886–1900. Vzrok je iskati v

¹⁷ Erster deutscher Schulvereins-Kalender für 1884, Krems a.d. Donau, b. I., str. XXXIII–LII in Deutscher Schulvereins-Kalender für 1885, Krems a.d. Donau, b. I., str. XIX–XLII.

ideološki preusmeritvi nemške ideologije, ki je zelo prizadela nemški Schulverein v njegovi razširjenosti. To je čas, ko je nastal Schönererjev Schulverein für Deutsche in ko je nemštvo v habsburški državi s sprejetjem paŋgermansko antisemitske miselnosti dobilo bolj radikalne oblike. Notranjeavstrijske kronovine, predvsem Kranjska, kjer so pristaši Schönererja le v Ljubljani ustanovili 1886¹⁸ svojo podružnico in tudi sicer razvili samo omejeno dejavnost, je ta razvoj v začetku manj zajel kot pa recimo Češko ali Moravsko. Ali je bil vzrok temu v okrepjenem slovenskem nacionalizmu ali pa v manjkajoči radikalnosti, ni mogoče jasno odgovoriti.

Zemljevid 2: Kraji na južnem Štajerskem in Kočevskem s šolami, ki jih je med 1880 in 1914 ustanovil in podpiral nemški »Schulverein«. Povzeto po: Erwin Barta – Karl Bell, Geschichte der Schutzarbeit am deutschen Volkstum, Dresden 1930, str. 54.

¹⁸ Eduard Pichl, Georg Schönerer, Bd. 2, Oldenburg i. O. – Berlin, 1912, str. 593 in Bd. 4, Oldenburg i. o. – Berlin 1913, str. 633.

Do leta 1903 so Kranjska, Koroška in Štajerska svoj delež v številu podružnic in članov v skupnem združenju sicer bistveno povečale, vendar pa jih je tudi prizadela stagnacija, oziroma oslabitev zaradi nasprotstev s Schönererjevim Schulverein für Deutsche. Če vzamemo za osnovo absolutne številke, se je število podružnic na Štajerskem zmanjšalo od 92 leta 1886 na 80 leta 1900 in na Koroškem od 35 na 34, na Kranjskem pa se je število povečalo od 6 na 7. Še bolj vidna je primerjava s spreminjanjem članstva. Na Štajerskem je število članov padlo od 9620 v letu 1886 na 5366 leta 1900 ($-44,33\%$), na Kranjskem pa od 1330 na 1236 ($-7,07\%$). Neznatno se je povečalo članstvo le na Koroškem ($+8,55\%$).¹⁹ Pri tem je treba pripomniti, da delovanje Schulvereina, podobno kot drugih obrambnih društev, ni bilo omejeno samo na jezikovno mešano ozemlje. Zakoreninilo se je tudi v čisto nemškogovorečih predelih. Na vsak način je bila stopnja mobiliziranosti prebivalstva v obeh kronovinah z nemško govorečo večino (Koroška, Štajerska) mnogo manjša kot pa v mešanojezikovnih področjih. Tu se je – kot v primeru Südmarkinih krajevnih organizacij²⁰ – nemško govoreče prebivalstvo procentualno bolj vključilo v Schulverein. Vsekakor je bil delež nemško govorečih Avstrijcev v skupnem številu društvenih članov na Štajerskem (1890 0,55%, 1900 0,40%) in na Koroškem (1890 0,76%, 1900 0,90%) tako 1890 kot 1900 nižji od enega odstotka, medtem ko je bil delež na Kranjskem 1890 (delež nemškogovorečega prebivalstva po občevalnem jeziku 5,66%) procentualno bistveno višji, 4,34% in 1900 4,38%.²¹

Število novoustanovljenih krajevnih podružnic je do 1903 v primerjavi z ostalimi kronovinami vidno padlo. Čeprav na vprašanje, kako številčno močan je bil nemški Schulverein v tistem času, ni mogoče odgovoriti povsem natančno, ker se podatki o podružnicah in članstvu preveč razlikujejo celo v lastnih publikacijah, lahko domnevamo, da je Schulverein prevladal v tistem trenutku, ko je bil pripravljen sprejeti radikalno strujo Schönererja. Pri tem je vplivalo tudi to, da so bili deli nemštva dejansko v demografski stiski in so se subjektivno videli ogroženi v svoji eksistenci. Z neko vrsto velike mobilizacije se je po 1903 na Kranjskem naravnost bliskovito povečalo število krajevnih organizacij, najprej na 24 (od tega 16 na Kočevskem) leta 1909 in do izbruha vojne na 37.²² Pri tem se ne spremeni dejstvo, da so šulferajnske organizacije na Kranjskem delovale defenzivno v primerjavi s tistimi na spodnještajerskem in koroškem jezikovno mešanem ozemlju. Nasprotni del, organizacije Društva sv. Cirila in Metoda so močno prevladovali, saj je bilo 1908/09 proti 24 šulferajnskimi organizacijam 49 društev sv. Cirila in Metoda.²³ Vendar pa za doseg društvenih ciljev ni bila odločilna gostota krajevnih organizacij, čeprav je predstavljala neobhodno predpostavko za vzgojo nemškonaacionalne protiavtstrijske javnosti in so bile zato njene aktivnosti deležne nezaupanja pri oblasteh. Za vsakdanji boj za nemštvo je imelo daljnosežnejši pomen ustanavljanje in podpiranje nemških osnovnih šol in otroških vrtcev z denarnimi in materialnimi sredstvi (učni pripomočki in učila, nakup knjig v tesnem sodelovanju z Gesellschaft für die Verbreitung von Volksbildung in Berlin), pa tudi podpora otrokom iz socialno ogroženih družin ali pri remuneraciji učiteljev. Kranjska je vsaj do 1903 na tem področju uživala privilegirano mesto. V primerjavi s številčno močjo nemštva je dobivala od centrale nadpovprečno podporo in pospeševanje.

Vzporedno z aktivnostmi društva Südmark, ki je v sodelovanju s celjsko občino pospeševalo naseljevanje nemških kmetov na Spodnjem Štajerskem,²⁴ je vodil Schulverein koncentrirano politiko ustanavljanja in podpiranja šolstva med Spielfeldom in Mariborom, da bi učvrstili nemški jezikovni otok Maribor, in pa na Kočevskem. Do leta 1914 je bilo zgrajenih 17 lastnih šolskih poslopij, v 26 krajih pa so dali podporo za gradnjo (g. zemljevid 2). Prvenstveni cilj pa je bil odstraniti utrakvistične šole in dobiti pravico javnosti za društvene šole, namen,

¹⁹ Tabela delujočih podružnic in njihovih članov (ustanovnikov) v letih 1881–1903 v knjigi Wotawa, Schulverein, Anhang.

²⁰ Prim. Staudinger, Südmark, str. 134.

²¹ Podoben razvoj, kar se tiče mobilizacije prebivalstva, je izdelal Staudinger Südmark, str. 134 sl. za društvo Südmark: 1904 je »na vsem področju delovanja Südmarke prišlo na vsakih 1000 nemških Avstrijcev okrog 5 članov Südmarke (0,5%), »v naslednjih letih se je odstotek dvignil na 1 ali 2. Nasprotno pa je na Kranjskem, kjer »je bilo leta 1910 5,4% prebivalstva Nemcev, delež članov Südmarke znašal 1904 okrog 4% in leta 1910 7,5%«.

²² Za primerjavo: na Štajerskem je naraslo število podružnic v navedenem času od 82 na 267, na Koroškem pa od 42 na 147. Prim. Ludwig Jahne, Völkischer Reiseführer durch die Deutschen Siedlungen Südösterreichs. Festgabe zum fünfundzwanzigsten Bestand des Deutschen Schutzvereins Südmark, Klagenfurt 1914, str. 27 in 82.

²³ Der getreue Eckart, 6, 1908, str. 332 sl. in 9, 1909, str. 112.

²⁴ Janez Cvirn, Gospodarska politika celjske občine 1890–1914, ZČ, 44, 1990, str. 435–450, tu str. 446.

Tabela 4: Skupni izdatki za šolske namene v letih 1880–1904

	Društvene šole – ustanovitev in vzdrževanje	Šolske podpore		Društveni vrtci – ustanovitev in vzdrževanje	Podpore za vrtce		Poslopja (društvena lastnina)	Gradbene podpore		Različne podpore	Skupaj	
	K	K	K	K	K	K	K	K	K	K	K	K
Sp. Avstrija	–	3.294,–	–	–	6.450,–	–	–	25.805,–	–	35.850,92	71.399,92	
Štajerska	251.938,61	65.947,48	51.586,75	26.274,40	133.152,56	97.789,80	822.020,21					
Koroška	–	4.320,–	–	25.090,–	106.246,69	187.808,69						
Kranjska	245.108,77	103.017,04	70.128,91	1.629,69	66.144,08	595.806,33						
Primorska	–	59.600,–	13.148,66	200,–	–	766,52	73.715,18					
Tirolska	–	5.945,–	16.862,57	3.000,–	–	56.134,30	160.315,43					
Češka	1.984.512,96	256.119,63	681.702,62	309.493,88	397.088,41	427.357,87	557.085,90	4.613.361,27				
Moravska	557.684,60	247.033,23	288.958,36	239.111,16	130.632,99	80.117,19	1.825.147,40					
Šlezija	224.399,84	72.225,46	37.977,18	8.880,–	14.834,08	437.599,70						
Galicija in Bukovina	109.617,23	7.780,–	–	–	7.286,–	132.363,75						
Različne šole	–	–	–	–	–	26.264,02						
	3.373.262,01	825.281,84	1.160.365,05	620.129,13	912.226,32	1.044.825,34	8.945.801,90					
K temu še vplačila Prvemu splošnemu društvu uradnikov za zagotovitev pravic do pokojnine društvenih uradnikov in učiteljev											838.553,61	
Vsota izdatkov za šolske namene											9.784.355,51	

Vir: August Ritter von Wotawa, Der Deutsche Schulverein 1880–1895. Ein Gedenkschrift, Wien 1905, Anhang.

ki je bil dosežen leta 1912. V tem letu so dobile vse društvene šole na področju današnje Slovenije pravico javnosti.²⁵

Poleg spodnještajerskega »nemškega trdnjavskega trikotnika« Maribor–Celje–Ptuj, kjer sta nemštvo in nemški Schulverein ne nazadnje zaradi svojega ekspanzivnega nagnjenja lahko izgradila svoje položaje v letih 1880 do 1910, se je v pretežno slovensko govoreči Kranjski, posebno v jezikovno nemškem otoku Kočevje in pa v Ljubljani, koncentriralo delovanje v ohranitev narodnega posestnega stanja. Rezultat te politike je bil ambivalenten. Posrečilo se je sicer ohraniti na Kočevskem nemške položaje v odstotkih jezikovne statistike 1880 do 1910, ne nazadnje s politiko graditve in podpore šolam, kar je Schulverein pospešeno izvajal. Nasprotno pa prizadevanje za krepitev in ohranjanje nemške nacionalne zavesti v glavnem mestu Ljubljani ni rodilo uspeha. V obdobju eskalacije nacionalnega boja od srede 80. let je društveni kulturi pri nacionalnem samopotrjevanju nemško govorečega prebivalstva pripadla odločilna vloga. Krajevna organizacija nemškega Schulvereina je bila zdaj, ko je tudi nemška stran ofenzivno vodila »nacionalni boj«, eno centralnih, če ne prav centralno društvo, centralna ustanova pa njena šola. Pogled na socialni izvor in jezikovno pripadnost učencev je poučen ravno glede na razvoj nacionalnega konflikta. Tiste tendence, ki so pogojevale nacionalno politični razvoj in socialno strukturo nemštva v južnoslovanskih pokrajinah, se odražajo v ljubljanski šulferajnski šoli.

Tabela 5: Socialna razčlenjenost šolarjev v šulferajnski šoli v Ljubljani glede na poklicno pripadnost staršev 1885/86–1909/10

	Št.	%
Tovarnarji, ravnatelji tovarn	79	2,1
Oskrbniki, graščaki in hišni posestniki	102	2,7
Trgovci	422	11,3
Obrtniki	852	22,8
Častniki, vojaški uradniki, vojaški zdravniki	225	6,0
Orožniki, podčastniki	68	1,8
Uradniki, odvetniki, notarji, zdravniki	693	18,6
Pastorji, profesorji, učitelji	87	2,3
Geometri, arhitekti, inženirji	75	2,0
Zasebniki	144	3,9
Gledališki igralci, kapelniki, akademski slikarji	8	0,2
Nameščenci pri železnici	733	19,6
Delavci	56	1,5

Vir: Gedenkschrift zum fünfundzwanzigsten Bestande der Deutschen Schulvereinschule in Laibach. Zusammengestellt von der Schulleitung, Laibach 1910, str. 30.

Če pogledamo objavljene številke, vidimo, da kažejo za čas neposredno pred Badenijevo krizo stalen nad 10% delež slovensko govorečih učencev, z maksimumom 18,6% v šolskem letu 1893/94 in minimumom 10,6% v šolskem letu 1891/92. Z radikalizacijo nacionalnega konflikta po Badenijevi krizi je prišlo do nacionalne getoizacije in s tem do rapidnega padca deleža učencev, ki so izhajali iz slovensko ali mešano govorečih družin pri približno istem številu učencev. Rezultat: 1904/05 je bila šulferajnska šola v Ljubljani povsem nemška šola. S tem pa ni bil dosežen cilj, namreč sprejem in vzgoja otrok iz mešanojezičnih zakonov. Za neuspešnega lahko ocenimo tudi poskus, pridobiti nemeščanske družbene skupine, v primeru Ljubljane delavstvo, manj kmečko prebivalstvo. Nosilne socialne plasti nemštva v južnoslovanskih področjih, ki so prevladoval v socialni sestavi staršev, so skoraj izključno predstavljali trgovci, obrtniki, akademski poklici, komajda pripadniki vojske. Predstavljali so tiste dele nemško govorečega prebivalstva, ki je zaradi strahu za gospodarsko in nacionalno preživetje videlo novo odrešitveno ideologijo v ofenzivni, radikalni varianti nemškega nacionalizma.

Zgodovina nemškega Schulvereina jasno kaže spremembe ideoloških stališč Nemcev v habsburški monarhiji. Od državotvornega, sicer nemškega, toda narodnopolitično relativno

²⁵ Der getreue Eckart, 10, 1912, str. 173.

tolerantnega zadržanja so se spremenila v poudarjeno nacionalno stališče in se s tem degradirala v eno bojnih strank mnogonacionalne države. Skoraj nujno so morali spremeniti tudi politično preobleko. Na mesto Avstrije je korak za korakom stopila najprej nedoločna Nemčija, potem pa konkretno veliko nemški rajh. Nemci v monarhiji so to opravičevali s tem, da je nemštvo mogoče rešiti le z nacionalno politiko. Samo s prevlado prav takšnega nemštva – je bila njihova argumentacija – naj bi bilo mogoče rešiti habsburško mnogonacionalno državo. Pri tem so verjeli, da bodo demografsko prevlado nemštva v habsburški monarhiji najprej utrdili, nato pa z njim prevladali. Pri tem so spregledali, da je v preteklosti samo avstrijsko orientirano nemštvo izpolnjevalo to državnopravno funkcijo in bi jo lahko izpolnjevalo tudi v bodočnosti. Na dlani je, da je bil s programom ekstremnega nacionalizma vprašljiv mnogonacionalni avstrijski državni okvir, »eksperiment« mnogonacionalne države. Leta 1870 formuliran postulat obrambe »nacionalnega posestnega stanja«, združen z občutkom o ogroženosti socialnega prestiža in prevladujočih predindustrijskih vrednostnih predstav, pa tudi s strahom pred proletarizacijo zaradi dinamično razvijajoče se družbene modernizacije, se je do leta 1914 prav v vodilnih plasteh nemštva v mešanojezikovnih področjih spremenil v vsenemško ideologijo, za katero je bila habsburškoavstrijska država vprašljiva. Nemški nacionalizem je v obliki, kakršno je uresničeval Schulverein pred izbruhom svetovne vojne, in obogaten s Schönererijanskim besednjakom, v bistvu že postal tisto, kar je Aurelius Polzer tako pravilno izrazil z verzi:

»Deutsch und treu, so ganz und echt,	nicht verpfaßt und nicht verwelscht,
nicht verjudet, nicht ertschecht,	kurz und gut, ganz unverfälscht.«

Prevedel Franc Rozman

Zusammenfassung

DER DEUTSCHE SCHULVEREIN

Werner Drobesch

Im Verlaufe der nationalen Auseinandersetzung des ausgehenden 19. Jahrhunderts entwickelten sich im habsburgischen Vielvölkerstaat die Schulvereine zu einem zentralen Instrument für die Durchsetzung der nationalpolitischen Ziele. Einer dieser Verbände war der 1880 gegründete »Deutsche Schulverein«. Ursprünglich ein Verband mit einer überwiegend bürgerlich-liberalen Orientierung, wenngleich mit alldutschen Untertönen, wandelte er sich ab den 1890er Jahren zu einer betont deutsch nationalen Organisation. Ganz im Sinne seiner Zielsetzungen, nämlich der »nationalen Schutzarbeit«, konzentrierte er seine Aktivitäten auf die gemischtsprachigen Gebiete. Hier wirkte er primär im kulturellen und schulpolitischen Sektor und erstrebte zunächst die Bewahrung deutschen Volks- und Kulturgutes. Erst mit seiner ideologischen Radikalisierung versuchte der »Schulverein«, fremdes Volkstum zurückzudrängen.

Wie in den übrigen Kronländern baute er auch in Krain und in der Untersteiermark als Gegengewicht zu den »Čitalnice« und den Ortsgruppen der »Družba sv. Cirila in Metoda«, im besonderen ab 1903, ein dichtes Netz von Zweigvereinen auf. Schwerpunkte seiner Tätigkeit waren das »deutsche Festungsdreieck« Marburg/Maribor – Cilli/Celje – Pettau/Ptuj, die Sprachinsel Gottschee und Ljubljana/Laibach. Im Vergleich zu ihrer zahlenmäßigen Stärke wurde den Krainer Ortsgruppen seitens der Verbandsleitung eine überproportionale starke Förderung zuteil. Mit den Geldern betrieb man eine konzentrierte Schullerrichtungs- und Schulunterstützungspolitik. In seinen Schulen wurde jener völkische Deutschtum-Glaube grundgelegt, der dann lebenslang wirken sollte.

Das Ergebnis seiner Aktivitäten war ambivalent. In den ländlichen Gebieten, vor allem in der Gottschee, gelang es im Gegensatz zum städtischen Bereich (Ljubljana/Laibach), die Position des Deutschtums im Vergleich der Sprachenerhebungen (1880–1910) zu halten bzw. punktuell sogar auszuweiten.